

Az erdélyi néprajzi kutatás 20. századi írott forrásairól

A 20. század középső harmadától egyre gyakoribbá vált, hogy a magyar néprajzkutatók történeti forrásokhoz nyúltak. Elsősorban azért választották a történeti megközelítés módszerét, hogy feltárhassák a néprajzi jelenségek történeti előképeit. Különösen élen járt a történeti források alkalmazásában a tanyakutatás, a viseletkutatás, valamint a földművelés és az állattartás kutatása. Lassan kialakult egy olyan ága a néprajznak, az ún. történeti néprajz, amely elsősorban történeti források adatai alapján mutatja be korábbi korok népéletét. Ezt a tudományágat talán csak néprajzi szemlélete, néprajzi kérdésfeltevése választja el a történettudomány azon ágától, amelyet röviden mikrotörténelemnek szokás nevezni.

A magyar néprajz számára a történeti forrás a legutóbbi időkig elsősorban 17–18–19. századi forrást jelentett. A kutatók közül kevesen vállalkoztak arra, hogy 20. századi forrásokhoz nyúljanak. Ez a tartózkodás egyrészt valószínűleg azzal magyarázható, hogy korábban került elég néprajzi adatközlő, aki a 20. századi népélet részese volt, másrészt az elburjánzott hivatali élet a 20. században tonnaszám termelte az iratokat, amelyeknek levéltári tengerében a népéleti adatra vágyó kutatóknak nehéz eligazodnia. A 20. század utolsó évében járva azonban egyre gyakrabban tapasztaljuk, hogy fogynak a jó paraszti adatközlők, és a néprajzkutató, ha valamit meg akar tudni a 20. század első felének paraszti életéről, kénytelen írott forrásokat keresni.

A romániai magyar néprajzkutató, honismereti aktivista, néprajzi gyűjtő, különösen ha várostól távol eső faluban lakik, nehezen jut el levéltárba, és ha eljut, valószínűleg nehezen boldogul a hivatali iratokat őrző intézmény, egyébként dicséretesen kialakított, rigolyás rendjében. Emiatt azonban nem kell lemondani a 20. századi iratok tanulmányozásáról. Van ilyen irat bőven a legtöbb faluban is, csak meg kell keresni, észre kell venni, meg kell becsléni. A faluban fellelhető iratok néprajzi célokra néha alkalmasabbak, mint levéltárakban fekvő társaik, mivel „népibbek”, föld- és életségűbbek a 20. századi állami hivatalok ügyviteli „termékeinél”. Érdemes tehát először a faluban fellelhető iratokat feltárni, tanulmányozni, és a kutatásuk során lezúrt tapasztalatok birtokában elindulni a levéltárba.

Milyen 20. századi iratok kerülhetnek elő egy erdélyi magyar faluban? Tulajdonképpen bármilyen irat felbukkanhat, de alapvetően háromféle történeti forrásra lehet számítani. 1. Családi iratok. Ezek fajtáinak száma szinte végtelen: a magánlevelektől a paraszti naplón, számadásokon, szerződéseken, hozományleveleken át a hajdani kisebb gazdasági vállalkozások irataiig terjedhet. 2. Közbirtokossági iratok. Legtöbbször az utolsó

közbirtokossági elnök családja vigyázott rájuk.¹ Egy évtizeddel ezelőtt még hosszasan kellett nyomozni utánuk. Az utóbbi évek föld- és erdővisszaszerzési törekvései azonban a legtöbb faluban fellebbentették a lappangó közbirtokossági iratok takarékos leplét. A közbirtokossági iratok történeti forrás jellegű értékből aktív gazdaságszerző értékévé váltak. 3. Egyházi iratok. (A római katolikus plébániák, a református és az unitárius parókiák irattáráiban). A falvakban fellelhető néprajzi vonatkozású egyházi iratok nagyon sokfélék. A kepelistáktól az egyházi alkalmazottakkal kötött szerződéseken, az egyháztanács üléseinek jegyzőkönyvein át a papi hirdetőkönyvekig terjednek.

A 20. századi írott források a néprajz szinte minden ága számára tartogatnak adatokat. A népszokáskutató, a népi társadalom bűvárlója, az agrárnéprajz művelője egyaránt talál magának kutatnivalót a legújabb kori iratokban. Éppen ezért akadnak már példák a 20. századi írott források felhasználására erdélyi szerzők (illetve magyarországi szerzők erdélyi vonatkozású) közleményeiben. A teljesség igénye nélkül megemlítem, hogy magánlevelekkel Kokó Julianna és Keszeg Vilmos, paraszti naplókkel, számadásokkal Major Miklós, végrendeletekkel Zsók Béla, hozománylevelekkel Tankó Gyula, Haszmann Pál, Kósa Szántó Vilma, közbirtokossági iratokkal Karda-gyus János, népszerűség-összeírásokkal e sorok írója foglalkozott. A régebbiek mellett 20. századi pástorszerződéseket, illetve parafernumleveleket, vagyonleltárakat is közölt Imreh István és U. Kerékgyártó Adrien.²

Alábbiakban a közbirtokossági iratok példáján próbálok érzékeltetni, hogy mennyivel pontosabb, hitelesebb adatokhoz jut a kutató, ha a hagyományos néprajzi módszerek helyett a 20. századi írott forrásokhoz nyúl, illetve ha a hagyományos néprajzi módszereket kombinálja 20. századi iratok tanulmányozásával.

A közbirtokossági iratok nagyon sokfélék. A közbirtokossági közgyűlések jegyzőkönyveitől a legkülönfélébb közösségi szabályzatokon, kárlajstromokon át a közbirtokossági alkalmazottak szerződéseig terjednek. Számbavételük, felsorolásuk nem ennek a rövid írásnak a feladata. Könnyen megállapítható azonban, hogy elsősorban a társadalomnéprajz és az agrárnéprajz kiváló forrásai.

A néprajzi gyűjtők legtöbbször idős adatközlőket szólaltatnak meg. A „nagyon öregek” emlékezete azonban sok esetben nem kellően megbízható. Ezért ideális adatközlőknek a 70 év körüli, viszonylag egészséges férfiak és nők tekinthetők. Az az idő azonban régen elmúlt, amikor a néprajzkutató a 19. század végéről, vagy a 20. elejéről kérdezhetette 70 éves adatközlőjét. Azok az emberek, akik 2000-ben ünneplik 70. születésnapjukat, 1930-ban születtek és 1950 táján házasodtak. Következésképp, ha valaki pl. lakodalmi leírásokat készít, a legkorábbi hiteles leírást 1950 tájáról vetheti papírra, mivel mindenki a saját lakodalmára emlékszik legjobban. Méginkább így van ez társadalomnéprajzi, gazdaságszervezési, paraszti üzemszervezeti témáknál, amelyeket nem lehet gyerekkori emlékfotóslányok alapján rekonstruálni.

Ezeknél elengedhetetlen a hajdani cselekvő „megélés”. Ráadásul 1950 tája a hagyományos népelet felbomlási korszaka volt. Az 1950 körüli adatok már a 20. század első felének nagy történelmi fordulatai utáni állapotot tükrözik. Mögöttük sok változás húzódik meg, amelyekről a 2000-beli 70 évesek már nem tudnak számot adni. A kutató számára csak a 20. század első felében keletkezett íráások jelenthetnek fogódzót.

A folklórkutatók szerencséjére a népi emlékezet könnyen felidéz olyan népköltészeti szövegeket, amelyeknek 1950 után valójában már nem volt funkciójuk, de nagyapai, nagyanyai örökségként még hagyományozódtak. Megőrizhetett az emlékezet használatban már nem lévő régi termelési technikákat is. Hajdani építési technikák tanulmányozhatók a 20. század végén még álló öreg épületeken. A népi emlékezet azonban fölöttébb csalóka a társadalomszervezeti kérdéseket és a számokat illetően. Olyan adatközlők, akik fiatal gazda korukban még ott ültek az utolsó közbirtokossági gyűléseken a bölcs öregek között, nagyon bizonytalanul nyilatkoznak a gazdák együttműködésének szervezeti formáiról. Válaszaik hiányosak, pontatlanok. A 20. század első felére alig vonatkoztathatók. Ezért különösen nehéz hagyományos néprajzi interjúkkal kutatni a népi társadalom életének azt a részét, amelyhez a parasztközösségek önszerveződési formái, többek között a falusi közbirtokosságok is tartoztak.

Erdélyi falvakban járva-elve idős beszélgetőtársaink gyakran emlegetik a 20. század utolsó évtizedeinek rendetlen falusi közállapotait. Ha jól szétnézünk, magunk is láthatjuk a rend hiányát. Adatközlőink a kárhoztatott rendtelenséggel újra és újra szembeállítják a régi idők szinte már rózsaszín ködben lebegtetett rendjét. Példák százai hangzanak el évszázadokon át írt, gondosan kaszált, megbecsült kaszálókról, amelyet a kollektív gazdaság évtizedei alatt felvert a bozót; valamikor tavaszonként közmunkával tisztított, majd az utóbbi évtizedekben elhanyagolt forrásokról, kutakról, árkokról, patakmedrekről; az állatok pásztor elé hajtásának hajdani szigorú szabályairól, illetve az állattartás mai rendezetlen viszonyairól; és más hasonlókról. Amikor a 20. század végi elmarasztalt rendtelenségről és a korábbi idealizált rendről hallunk, önkéntelenül is felidézzük Imreh István nagyszerű könyveit a 17–18–19. századi rendtartó székely faluról.³ Az a kép, amelyet Imreh István rajzolt a székely falusi társadalom önszerveződéséről és öngazgatásáról, valamiféle tökéletes előképe a történelmi mércével mérve már nem tökéletes, de azért maradványaiban még a 20. század közepéig fennállt és a 20. század végi öregek által nosztalgiával emlegetett *rendnek*. Imreh István 17–18–19. századra vonatkozó megállapításai szinte köteleznek a továbbkutatásra, a 20. századi fejlemények feltárására. Többek között az alábbi fontos kérdésekre kell választ keresni a kutatóknak:

- A 20. század első felében valóban rendtartó volt-e még a székely falu?
- Milyen volt a 20. századi rendtartó falu?
- A 20. század első felében mi élt tovább és hogyan a 17–18–19. század falutörvényeiből és rendtartási gyakorlatából?

- A 20. század első felében milyen új formái léteztek a falusi társadalom önszerveződésének és öngazgatásának?
- Milyen volt a rend utolsó pillanata a 20. század közepén?
- A rend és a rendtartás elmúlásában milyen szerepe volt a kommunista ideológia által táplált gazdaparaszt-ellenes politikának, a szocialista kollektív gazdálkodás erőszakos megszervezésének?
- Hogyan uralkodott el a 20. század közepétől a rend hiánya?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása 2000-ben és a 21. század első éveiben tisztán néprajzi módszerekkel már fölöttébb nehéz.⁴ A válaszadásban leginkább az írott történeti források lehetnek a kutató segítségére.

A témák és az iratfajták hosszadalmas bemutatása helyett álljon itt két jellemző példa!

Egyik a „jogok” kérdésköre. A közvagyon (közerdő, közlegelő) haszonvételeiből a birtokos közösség tagjai az ún. „jogok” arányában részesültek. A falvak népe számontartott erdőjogot, legeltetési jogot, makkoltatási jogot. A közvagyon haszonvételeinek felosztási egységét, a „jogot” örökölték, felosztották, adták, vették, féltő éberséggel számontartották. A második és a harmadik évezred fordulója táján a halványuló népi emlékezet nehezen birkózik a „jogok” kérdéskörével, miként általában nehezen bánik a sokféle számmal. Szerencsére a közbirtokossági jegyzőkönyvekben időnként papírra vetették a „jogok” számát és a közbirtokok hasznából való részesedés módját. Így a kutatónak nem kell a bizonytalan és ellentmondásos népi visszaemlékezés-foszlányokra alapozni megállapításait. Ha megtalálja a közbirtokossági iratokat, jegyzőkönyveket, viszonylag könnyen megbízható adatokhoz jut a „jogokat” illetően.

Másik példának a pásztorbérek kérdésköre kínálkozik. A közösségi pásztorok fajtái, fogadása, kötelességei, járandóságai, a járandóságok beszédesi módja régi kedvenc témája a néprajzi gyűjtőknek. Sajnos, az idő előrehaladtával egyre nehezebb néprajzi módszerekkel megbízható adatokhoz jutni. Elsősorban a számadatok és a 20. század második felében lezajlott változások okoznak zavart az adatközlők emlékezetében. Legtöbbször a régi, 20. század közepe előtti közösségi pásztorokat és a 20. század második felének TSz-pásztorait mossa össze a gyengülő népi emlékezet. Szerencsére kiváló írott pásztorszerződések maradtak fenn a 20. század első feléből közbirtokossági iratok között, vagy magánszemélyeknél. Ezekből a pásztorszerződések közül a kutató mindazt megtudhatja, amit a néprajzi interjúkból egyre hiányosabban, pontatlanabban ismerhet meg. Többek között tájékozódhat arról, hogy a szóban forgó faluban egy bizonyos időpontban milyen nyárfajták voltak, milyen pásztorok tevékenykedtek; mi volt a pásztorok járandósága, és hogyan szedték be azt; mik voltak a pásztorok kötelességei stb.

A 20. század első feléből származó iratok tehát hozzásegítik a néprajzkutatót ahhoz, hogy az adatközlők emlékezetének szürkülése ellenére is megállapításokat tehessen a rendtartó falu utolsó rezdüléseiről. Kérdés azon-

ban, hogy mi legyen a régi iratokkal a tanulmányozás után, ha azokat falusi háznál találta a néprajzi gyűjtő. A magántulajdonban tartás magában hordozza az elkallódás alapos veszélyét. Kézenfekvőnek tűnne a területileg illetékes levéltárba-adás. A paraszti élethez kötődő, „szóló” iratok azonban esetleg nem mindig találnák helyüket a különböző hatóságok és hivatalok által termelt nagy levéltári fondok között. Jó megőrző helyek a környező városok magyar jellegű múzeumainak adattárjai. Előfordulhat azonban, hogy a néprajzi gyűjtő nem találja vagy nem akarja megtalálni az utat az idegennek, távolinak tűnő levéltárhoz és múzeumhoz. Akkor próbáljon a faluban közösségi megőrző helyet keresni. Ha van a településnek falumúzeuma, tegye be annak egyik szekrényébe a megtalált és tanulmányozott papírokat. Ha nincs a faluban helytörténeti gyűjtemény, helyezze el az iratokat a helybeli egyház irattárában, ahol úgymint őriznek régi írott dokumentumokat.

IRODALOM

BÁRTH János

1986 A parasztközösség öngazgatása egy erdélyi magyar faluban In: EPERJESSY Ernő – KRUPA András (szerk.): *A III. Békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai*. Budapest – Békéscsaba. 362–373.

1998 A varsági hegyi tanyák múltja és településrendje In: BÁRTH János (szerk.): *Havasolja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről*. Kecs-kemét. 5–272.

HASZMAN Pál – KÓSA SZÁNTÓ Vilma

1976–1977 *Adalékok a XX. század eleji felső háromszéki perefenum kérdéséhez*. Aluta. 1976–1977. 343–351.

IMREH István

1959 *Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorlási határozatai (1768–1928)*. Agrártörténeti Szemle. II. 161–190.

1973 *A rendtartó székely falu*. Bukarest

1983 *A törvényhozó székely falu*. Bukarest

KARDALUS János

1998 Szentegyháza közbirtokosságának rendtartásáról. In: KARDALUS János (szerk.): *Népélet a Kis-Homoród mentén*. Szentegyháza. 47–79.

U. KERÉKGYÁRTÓ Adrien

1981–1984 *Csikmenasági leltárak*. Néprajzi Értesítő. LXIII–LXVI. 71–163.

KESZEG Vilmos

1996 *Kelt levelem... Egy mezőszéki parasztasszony levelezése*. Debrecen

KOKÓ Julianna

1999 *Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban*. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. 7. 240–265.

KÓS Károly (dr.)

1979 A régi Szék községi rendjéről In: Uő: *Eszköz, munka, néphagyomány*. Bukarest 444–471.

MAJOR Miklós

1999 *Koszorúba font gabonakalászosok*. Szabó Miklós szilágybagosi parasztkrónikás naplójegyzetei a 20. század második feléből In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. 7. 200–215.

TANKÓ Gyula

1995 *A gyimesi udvarok, épületek és lakások berendezése*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. 3. 123–134.

ZSÓK Béla

1999 *Ezek utolsó akaratim*. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. 7. 111–118.

JEGYZETEK

¹ Előfordult, hogy valamilyen úton-módon levéltárba kerültek. Ezért vannak pl. Oroszhegyről, Székelyszentlélekről, Lövétéről, Ditróból, Gyergyóalfaluból, Gyergyócsomafalváról származó közbirtokossági iratok a csíkszeredai levéltárban.

² Kokó J. 1999.; Keszeg V. 1996. ; Major M. 1999. ; Zsó B. 1999. ; Tankó Gy. 1995. ; Haszmann P. – Kósa Szántó V. 1976–1977. ; Kardalus J. 1998. ; Bárh J. 1998, 111–120., 227–250. ; Imreh I. 1959. ; U.Kerékgyártó A. 1981–1984.

³ Imreh I. 1973.; Imreh I. 1983.

⁴ 1958-ban dr. Kós Károly még szinte teljesen néprajzi módszerekkel gyűjthette össze az adatokat, amelyekből megírhatta a régi Szék községi rendjéről szóló szék tanulmányát. Kós K. 1979, 445. 2000-ben néprajzi interjúkkal ezeket az adatokat valószínűleg már nem lehetne föltárni. E sorok írója 1981-ben Felsőrákoson kizárólag néprajzi módszerekkel még összegyűjthette egy rövid leírás anyagát a felsőrákosi parasztközösség öngazgatásáról. Bárh J. 1986. A 20 évvel ezelőtti öreg adatközlők, a maiakkal ellentétben, nem gyerekként, legényként éltek meg az 1930-as, 1940-es évek fordulóját, hanem középkorú gazdaként; cselekvő részesei voltak a közbirtokosság tevékenységének. Ezért 1981-ben még jó tájékoztatást tudtak nyújtani a parasztközösség 30 évvel korábban felszámolt önszerveződési formáiról és öngazgatási gyakorlatáról.